

Stark Tamás

Migrációs folyamatok a második világháború alatt*

Migrations during the Second World War

In terms of the ethnic policy marked by the name of Prime Minister Pál Teleki the Hungarian leadership refused every initiative trying to change the ethnic composition of the Historical Hungary by force. That is why the Hungarian government was not willing to accept the exchange of population and modification of territory offered by Rumania before the Second Decision of Vienna (1940) because a crumbling of Hungarian ethnic blocks and diaspora would have been the result of this measures.

Magyarország lakosainak száma – a mai országterületet figyelembe véve – 1941. január 31-én 9 millió 316 ezer fő volt. A háború után először 1949 januárjában tartottak népszámlálást, akkor 9 millió 204 ezren éltek az országban. Az 1941-es és a 1949-es népszámlálások adata közötti különbség mintegy 110 ezer. A 110 ezer fős népességsökkenés viszonylag csekélynek tekinthető, figyelembe véve a háborús veszteségeket, illetve a szükségszerű háborús mobilitást. Még akkor is így van ez, ha figyelembe vesszük a háború és az azt követő évek 300 ezret nem meghaladó természetes szaporulatát. A háború előtti és utáni népszámlálás végeredményeiből úgy tűnhet, mintha a háború nem hagyott volna mély nyomot a magyar népességen. Ám a népszámlálások a népesség állapotáról csak pillanatképet rögzítenek, és a végeredmények nem tájékoztatnak arról, hogy 1941 és 1949 között a népesség jelentős része a háborús migráció és telepítések következtében kicserélődött. A háborús emberveszteségek a tömeges menekülés, valamint a ki- és betelepítések miatt nemcsak a Kárpát-medence, hanem egész Kelet-Európa etnikai arculata megváltozott. Bár a háborút követő népességmozgás jellegében és volumenében eltér a háború első éveiben végrehajtott telepítésektől, a két vándormozgalom szorosan kapcsolódik egymáshoz, mert az 1944–1945-ös évek menekültjei jelentős részben az 1938 és 1943 között a trianoni területről és a történelmi határokon kívülről érkező betelepülők voltak.

A Kelet-Közép-Európában történtek legfőbb hajtóereje az a fajta nacionalizmus volt, amely az etnikailag homogén nemzetállam megteremtését tűzte ki céljául. Ez az eszme idegen testet látott a nemzeti kisebbségben, ezért felszámolásukat, beolvastásukat a vezető nemzet kötelességének tartotta. A fiatal, még a nemzetépítés stádiumában lévő, de kisebbségekkel rendelkező közép-kelet-európai államok a széthullástól való aggodalmukban törekedtek a kisebbségek gyengítésére, a nemzetközi helyzet adta lehetőségek és politikai berendezkedésük szerint megválasztott eszközökkel.

A nemzetállam eszméje nem volt új jelenség. A ma is használatos nemzetfogalom alapjait a francia enciklopedisták vetették meg. A nagy enciklopédia szerint a nemzet azokból áll, akik egy szuverén hatalom alattvalói. Az 1791-es francia alkotmány ki is mondta, hogy az ország egy és oszthatatlan, és minden polgára a francia nemzethez tartozik. Mindez akkor jelent meg, amikor az ország gyakorlatilag többnyelvű volt, és az irodalmi franciát csak egy kisebbség beszélte. Alkalmazása államokat bontott szét, és államokat hozott létre. Az egyesített Olaszország és az egységes Németország ennek az

* A témában való kutatásra a T 034 143 sz. OTKA-támogatás keretében került sor.

elvnek köszönhette létrejöttét, de ennek volt a következménye a soknemzetiségű birodalmak – Törökország, Oroszország, Osztrák–Magyar Monarchia – 1918 utáni felbomlása is. A nemzeteszmé első világháború utáni jelentőségét Gratz Gusztáv korabeli gondolatai foglalják össze a legjobban. A *Jelenkor politikai fejlődése* című tanulmányában a következőket írta: „A nemzetiségi elv ma is erős szuggesztív hatással van a tömegekre, talán inkább, mint valaha. Az emberek olyan áldozatokat képesek érette hozni, amelyekre különben semmi másért nem volnának hajlandók. Valamikor az emberek vallási meggyőződésükért dobták oda életüket és mentek száműzetésbe vagy máglyára, ma a nemzeti eszme uralkodik a lelkeken éppen ily hatalmasan.”¹

A háborús népességmozgás dominóját Hitler indította el, amikor hozzákezdett az etnikailag homogén Német Birodalom kiépítéséhez. 1939 és 1943 között Németország kelet- és délkelet-európai országokkal (Olaszország, Észtország, Lettország, Szovjetunió, Románia, Horvátország, Bulgária) összesen kilenc szerződést kötött a német népcsoport „hazahozatala” érdekében. A háború első éveiben mintegy 800 ezer „népi” németet telepítettek a Németországhoz csatolt területekre.

Am az etnikailag homogén nemzetállam kitelepítés útján történő megteremtésének programja nemcsak német részről merült fel. A román „végleges rendezés” tervét Sabin Manuila a Központi Statisztikai Intézet igazgatója 1941 októberében készítette el Antonescu marsall számára. A terv szerint mintegy 6,2 millió embert kellett volna lakóhelyéről elmozdítani Románia „románná” tételéhez.² E célkitűzés végrehajtását egy „heroikus” nemzedéktől várták. Manuila nem tervezhetett rövid távra, mivel a vázolt népességcseréket jórészt olyan területeken kellett volna végrehajtani, amelyek nem álltak román ellenőrzés alatt. A háború alatt „csak” a bukovinai és a besszarábiai zsidók és cigányok Transznisztriába történő áttelepítésére került sor. A mintegy 300 ezer deportált zsidó nagy része a tömeges kivégzések és a rossz életkörülmények miatt elpusztult a transznisztriai gettóknban.

Különös egybeesése az eseményeknek, hogy a Manuila-féle terv kidolgozásával egy időben, 1941 őszén indított kampányt a londoni csehszlovák emigráns kormány vezetője Eduard Beneš, a kisebbségi kérdések kitelepítés útján történő „megoldása” érdekében.³

Az etnikailag homogén ország megteremtésének gondolata magyar fejekben is felmerült. Bárdossy László miniszterelnök 1941. augusztus 26-án Horthy Miklóshoz írt memorandumában megemlíti, hogy Werth Henrik vezérkari főnök egy emlékiratában a határon belül élő szláv és román nemzetiségűek kitelepítését szorgalmazta. Az emlékirat pontos tartalma ismeretlen, a tervvel kormány szinten sosem foglalkoztak. „A vezérkari főnök emlékiratában kifejtett elgondolás olyan fantasztikum, amelynek gyakorlati keresztülvitelére nem lehet gondolni, de amelynek megvalósítása – a magyarság erőviszonyai mellett – egyáltalán nem is állna az ország érdekében.” – kommentálta az elképzelést Bárdossy.⁴

Néhány fantasztikus terv publicisztikai szinten látott napvilágot. A Szovjetunió elleni hadjárat kezdetén, Vida Péter „Magyar Kárpát medencét” című cikkében, a keleti terüle-

¹ Gratz Gusztáv, A Jelenkor politikai fejlődése. In: *A mai világ képe*, szerk: Kornis Gyula, Gratz Gusztáv, Hegedűs Lőránt, Schimanek Emil, II. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. 290. p.

² Szász Zoltán, Tévutak keresése. *História*, 1999/8, 17–20. p.

³ Beneš kampányáról lásd. Korom Mihály, Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig, *Századok*, 1998/3 553–581. p.

⁴ *Horthy Miklós titkos iratai*, szerk: Szina Miklós, Szücs László, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 307. p.

teken élő rokon népek, a baskírok, csuvasok, lengetek és mordvinok „hazatelepítését” szorgalmazta.⁵ Dessewffy Sándor az Erdélyi Szemle 1943. februári számában azzal az elgondolással állt elő, hogy a „nemzetiségeinket vagy ki kell rekeszteniük az országból – hogy önálló nemzeti létre törekvésüknek eleve gátat vessünk –, vagy pedig – és sokkal inkább – olyan állapotot kell teremtenünk, hogy önként beolvadjanak.” Dessewffy a 15 vármegye területén élő nemzetiségeket egy vagy két vármegye területére kívánta áttelepíteni. Az így elnéptelenedő területekre az alföldi tanyavilágból, a fejlődésképtelen mezővárosokból és a keleti rokon népek köréből hozott volna telepeseket.⁶

A Teleki Pál miniszterelnök nevéhez kötődő nemzetiségpolitikai elv elvetette a nemzetállam elméletét, és még az erőszakos asszimilációt is ellentétnek tartotta a magyar hagyományokkal és a magyar érdekekkel. Teleki koncepciója a beolvasztás helyett a nemzetiségek fejlettségi foka és települési viszonyainak figyelembevételével az autonómia különböző formáinak a bevezetését szorgalmazta.

Teleki Pál koncepcióját és nemzetiségpolitikáját széles körű konszenzus kísérte a képviselőházban. A miniszterelnök elképzeléseivel szemben csak a nyilasok léptek fel. 1940. június 7-én Hubay Kálmán és Vágó Pál törvényjavaslatot nyújtott be a „A magyar Szent Korona területén élő népcsoportok önkormányzatáról”. A nyilasok tehát a területi autonómia rendszere helyett „népcsoporti” autonómiát kívánták bevezetni azon az elven, hogy a nemzetiségeknek a zsidók kivételével joguk van saját „népközösségük” megszervezésére. Bár a népcsoportelv alapján való szervezkedés egybevágott a magyarországi németiség náciik által inspirált „népi német” mozgalmanak törekvéseivel, a tervet hivatalos német részről sem támogatták, és a törvényjavaslat által gerjesztett vita és sajtókampány azzal fejeződött be, hogy Hubayt és Vágót kizárták a parlamentből.

A hivatalos nemzetiségpolitikai irányelvek az államalkotó magyarság és a nemzetiségek közötti konszenzus kialakítását célozták, az egyszer már a többségi nemzethez tartozó szlovákokat, románokat és szerbeket a nemzetiségi koncepció még teljes megvalósulása esetén sem elégitette volna ki. A magyarországi kisebbségek nemzetiségük védelmében elsősorban az anyaországaikra támaszkodtak, melyek kormányai az uralmuk alatt élő magyarságon igyekeztek megtorolni a határon kívülre került nemzetársaik vélt vagy valós sérelmeit.

A nemzetiségi koncepcióból adódóan viszont a magyar vezetés elutasított minden olyan kezdeményezést, amely a történelmi Magyarország területének etnikai összetételét mesterségesen, erőszakkal változtatta volna meg. A magyar kormány azért nem fogadta el a román részről közvetlenül a második bécsi döntés előtt felajánlott határmódosítást és lakosságcsere-t, mert az akkori határon túli magyar tömbök és szórványok felszámolását jelentette volna.⁷ A magyar kormány az 1918-as etnikai status quo alapján állt, és az utódállamok által a húszas évek elejétől folytatott intenzív betelepítési politika következményeit a kiutasítással, illetve, a románok esetében az anyaországgal kötött önkéntes népcserre megállapodással igyekezett mérsékelni. Az 1938 és 1941 között visszatért területeken a magyar etnikum statisztikailag is kimutatható megerősödése elsősorban az önkéntes népességmozgásnak, valamint a szlovák, román és szerb telepések távozásának volt a következménye. Magyarország nem folytatott átfogó telepítési politikát, de a közigazgatás ki-

⁵ Vida Péter, Magyar Kárpát medencét, *Kárpátmedence*, 1941. szeptember. I. évf. 5. sz.

⁶ Dessewffy Sándor tanulmányát elemzi és idézi Juhász Gyula, *Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983, 172. p.

⁷ A román ajánlatról lásd: Joseph Schechtman, *European Population Transfers, 1939–1945*, Oxford University Press, New York, 1946, 426. p.

építésére nagy számban érkeztek közalkalmazottak a visszacsatolt területekre. A trianoni területről áthelyezett közalkalmazottak és családtagjaik pontos száma ismeretlen.

A trianoni terület és a visszacsatolt részek közötti népmozgásról három fő forrás áll rendelkezésre. Az egyik forrás a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban KSH) 1946. július 29-i összefoglaló jelentése az 1938 és 1945 között a trianoni területre átköltözött személyek számáról.⁸ A másik alapvető forrás a Népjóléti Minisztérium I/2-es (menekültek, hadifoglyok és deportáltak szociális gondozási) osztályának az anyaga a menekültekről és a kiutasítottakról.⁹ A harmadik forrás a KSH által 1949 elején végrehajtott népszámlálás, melynek egyik adatsora a népesség számát az 1938 előtti lakhely szerint közli.

A KSH 1946. július 29-i összefoglaló jelentése szerint a magyar hatóságok 1944 és 1945 között 49 324, az anyaországból a visszacsatolt területekre áttelepült majd a háború után visszatért magyart regisztráltak. 16 468-an Csehszlovákiából, 4 371-en Kárpátaljáról 15 486-an Erdélyből, 12 999-en a Délvidékről érkeztek. A Népjóléti Minisztérium adatai az 1946 nyarától 1947 júliusáig érkezett menekültekre vonatkoznak, tehát kiegészítik a KSH jelentésében közölteket. Sajnos azonban a minisztérium egyébként részletes és számos kategorizálási szempontot érvényesítő jelentéseiben az anyaországi menekültekről külön nem esik szó. Mivel azonban a trianoni területről áttelepülők (közalkalmazottak és családtagjaik, valamint az egyéb betelepülők) a háború végi menekültáradat első hullámával érkeztek, a háborús időszakot bemutató KSH-jelentés „anyaországi menekültekre” vonatkozó adatsora, ha nem is egészen pontos, nagyságrendileg jól tükrözi a visszatért területekre a háború első éveiben betelepült magyarok számát.¹⁰ Megjegyzendő még, hogy a délvidéki betelepülők között nemcsak közalkalmazottak voltak, hanem „vitézek” is, akiknek a száma családtagokkal együtt 2 325 főt tett ki.¹¹

A magyar népesség megerősödésének másik forrása a dél-erdélyiek bevándorlása volt. A trianoni, illetve a már visszacsatolt területekre való menekülés már az 1940. júliusi Turnu-Szeverin-i román–magyar tárgyalások előtt megindult. Az augusztusi második bécsi döntést követően a menekülthullám jelentősen megnőtt. Még 1941-ben és 1942-ben is jelentős volt a magyar közigazgatás alatt álló területekre menekülők száma. A menekülők számáról egyetlen forrás áll rendelkezésre, a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság 1944. februári összeírása a lakóhelyváltozásokról. E szerint 1938. január 1-jétől 1944. februárjáig 190 132 fő lépte át a magyar határt.¹² A dél-erdélyiek nagy része, 106 ezer fő, Észak-Erdélyben telepedett le, míg a többiek elsősorban a trianoni országré-

⁸ KSH Levéltár, Barsy hagyaték

⁹ A Népjóléti Minisztérium I/2-es (menekültek, hadifoglyok és deportáltak szociális gondozási) osztályának vonatkozó anyaga a szerző birtokában van.

¹⁰ Az 1946 februárjában megkötött csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény lebonyolítására létrehozott Magyar Áttelepítési Kormánybizottság egyik jelentésére hivatkozva, Komanovics József a KSH 16 468-fős adatával szemben 23 150 főre teszi a Szlovákiából kitelepített „anyás”, vagyis 1938 után betelepült magyarok számát. Lásd Komanovics József, *Lakosságcsere Csehszlovákia és Magyarország között a II. világháború után*. *Pollach Mihály Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei*. Pécs, 1977/2, 84. o. Forrás: OL 336/eln. 233/1947

¹¹ Károly Kocsis, Eszter Kocsis-Hodosi, *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*, Geographical Research Institute, Research Centre for Earth Sciences and Minority Studies Programme of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest 1998, 151. p.

¹² Magyar Statisztikai Szemle 1944/9–10, 397. p.

szen kerestek új otthont. Az adatgyűjtés eredményei bekerültek a Külügyminisztérium 1945–1946-ban összeállított Béke-előkészítő Anyagába és a migrációval foglalkozó nemzetközi szakirodalomba is.¹³

Bár a lakosságcsere és az etnikai csoportok tömbben való áttelepítése a magyar nemzetiségi koncepciótól teljesen idegen volt, két szervezett népességmozgásra mégis sor került. Mindkét esetben a történelmi határokon kívül, illetve azok peremén élő, veszélyeztetett magyar népcsoportokról volt szó. Csekély mértékben ezek a telepítések is hozzájárultak a határon belüli magyarság gyarapodásához.

A bukovinai székelyek a Kárpátokon kívül éltek, és betelepítésükre bizonytalan sorsuk miatt került sor. A bukovinai székelyek helyzete akkor fordult válságosra, amikor a Szovjetunió 1940 nyarán bekebelezte Besszarábiát és Észak-Bukovinát. A szovjetek elől menekülő románokat az 1940. október 22-én megkötött román–német egyezmény keretében kitelepülő németek házaiban helyezték el. Bukovina román kézen maradt részében azonban a román hatóságok nemcsak a volt német birtokokat, hanem a székelyek házait is lefoglalták. A kifosztott bukovinai székelyek kezdetben szórványosan, majd 1940 őszétől tömegesen kerestek menedéket Magyarországon. A teljes népcsoport áttelepítéséről a képviselőház 1940. november 13-i ülésén született elvi állásfoglalás. Meskó Zoltán képviselő interpellációjára Teleki Pál miniszterelnök a következőket válaszolta: „Gondoskodtunk arról, hogy minden megtörténjék arra, hogy Romániának regáti részéből, amely a magyarságnak nem hazája, minél hamarabb visszajöjjenek először azok a magyarok, akik nincsenek földhöz kötve, azután azok, akik földhöz vannak kötve, de a földet eladhatják.”¹⁴ A kitelepítésről szóló megállapodást a magyar kormány 1940. május 11-én írta alá az „idegen” etnikumoktól szabadulni akaró román vezetéssel. A letelepítés helyéül a kitoloncolt szerb telepések bácskai falvait jelölték ki. A telepítés alkalmával 13 198 bukovinai székely került a Délvidékre. A szintén Bácskába irányított nem szervezeten érkező menekültekkel együtt összesen 17 700 fő volt az egyetlen átfogó magyar telepítési akcióban résztvevők száma.¹⁵ 1941 végén és 1942-ben kisebb csoportokban még további mintegy 2 500 moldvai csángó áttelepítésére is sor került.¹⁶

1941 decemberében a partizán mozgalom kibontakozása nyomán merült fel a boszniai magyar szórvány „hazatelepítése” (ld. a témáról Makkai Béla tanulmányát a Kisebbségkutatás 2000. 3. számában). Az 1942. április elején Zágrábban aláírt megállapodás értelmében a horvát kormány hozzájárult három boszniai falu: Gunja, Vucinjak és Brcko magyar lakosságának áttelepítéséhez. A megállapodást később Bjelinára is kiterjesztették. A többször megszakadó, 1942 szeptemberéig elhúzódó telepítés során 1 552 főt helyeztek el Bácskában.¹⁷ 1944. február elején magyar–horvát lakosságcsereről kezdődtek tárgyalások. A gyorsan romló katonai helyzet következtében azonban csak menekültügyi egyezmény született, de a front közeledtével ennek végrehajtására sem került sor.

¹³ Jacob Siegel, *The Population of Hungary*, Washington, 1958, 35. p.; Joseph Schechtman, *European Population Transfers, 1939–1945*, i. m. 429. p.

¹⁴ *Az Országgyűlés képviselőházának naplója*, Budapest, 1940, 345. p.

¹⁵ Ősi Oberding József, A bukovinai székelyek dunántúli letelepítése, *Agrártörténeti Szemle*, 1967/1–2, 185. p.

¹⁶ Schechtman, Joseph, *European Population Transfers, 1939–1945*, i. m. 436. p.

¹⁷ A. Sajti Enikő, *Délvidék, 1941–1944*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, 102. p. Joseph Schechtman korabeli német újságokra hivatkozva 1400 főben adta meg az áttelepítettek számát. *European Population Transfers, 1939–1945*, Oxford University Press, New York, 1946, 436 p.

1938 és 1944 között tehát mintegy 210 ezer, az akkori határokon kívül élő magyar menekült az anyaországba, illetve települt át jórészt a visszatért országrészekre, elsősorban Észak-Erdélybe és a Délvidékre. A visszatért területek magyarságát tovább erősítették a betelepülő közalkalmazottak, akiknek száma családtagjaikkal némileg meghaladta a fél-százazretet.

A csehszlovák, román, szerb telepesek és az egyéb „nemkívánatos elemek” sorsáról kevés számszerű adat áll rendelkezésre, és a szakirodalomban megjelent rövid elemzések is gyakran ellentmondások. Tilkovszky Loránt kutatásaiból tudjuk, hogy az első bécsi döntés során visszacsatolt felvidéki területsávból mintegy 20 ezer katasztrális hold földet hátrahagyva 647 telepes család távozott. További 36 500 katasztrális hold gazdája elmenekült még a magyar bevonulás előtt. A távozók száma ezen adatok alapján 5–10 ezer közé tehető.¹⁸ A cseh fennhatóság idején betelepített közalkalmazottak és telepesek többsége csehszlovák állami segítséggel még 1938 őszén távozott. A népességmozgás jellegének megítélésében a szakirodalomban az „önkéntes” kivándorlás és az „elűzetés” egyaránt szerepel. Meg kell itt említeni, hogy a csehszlovák állam keleti felébe a húszas években áttelepült egykori cseh telepesek és közalkalmazottak sora is bizonytalan volt, mivel az önálló Szlovákia kikiáltása után a szlovák belügyminiszter utasítására a Hlinkagárda a cseh népesség jelentős részét, mintegy 120 ezer főt eltávolított az országból.¹⁹

Kárpátalját a huszti német konzulátus közreműködésével mintegy 7 500 ukrán nacionalista hagyta el, és települt át Kelet-Szlovákiába.²⁰

Románia és Magyarország között egy sajátos, önkéntesség alapján álló „lakosságcsere-megállapodás” volt érvényben. A második bécsi döntés kapcsán a két ország megegyezett abban, hogy az Észak-Erdélyben élő románság magyar közigazgatás bevezetése után még fél évig áttelepülhetett Romániába. A dél-erdélyi magyarság ugyancsak megkapta a szabad áttelepülés jogát a magyar területekre. A megállapodás valójában egy már folyamatban lévő népességmozgást törvényesített, melynek következtében a fent említett 190 ezer magyar betelepülővel szemben mintegy 220 ezer román hagyta el Észak-Erdély területét.²¹

A szlovák és román telepesekkel való magyar bánásmódot enyhítette a szlovák és a román kormányoknak az ottani magyarok elleni retorziójától való félelem. Mivel a megszállt Szerbia részéről ettől nem kellett tartani, a magyar közigazgatás fellépése a Délvidéken – legalábbis kezdetben – nagyon határozott volt.

¹⁸ Tilkovszky Loránt, *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 74–75. p. Az I. bécsi döntés által visszacsatolt felvidéki területéről a magyar hatóságok mintegy 5 ezer személyt utasítottak ki. A számadattal kapcsolatban lásd: *Zpráva statneho plánovacieho a statistického úradu*, Bratislava, 1946. 10. 01., 90. p. A forrásra hivatkozik: Kocsis Károly, Telepítések és az etnikai térszerkezet a Kárpát-Medence határvidékein, 1944–1950, In: *Migráció*, Tanulmánygyűjtemény, I. szerk. Illés Sándor–Tóth Pál Péter, KSH Népeségstudományi Kutató Intézet, Budapest, 1998, 126. p.; Lásd még Janics Kálmán, *A hontalanság évei*, München, 1979, 206. p.

¹⁹ Daxner, I. *L'udáctva pred Národnym súdom 1945–1947*, Bratislava, 1961, 73. p. idézi: Kocsis Károly i. m. 126. p.

²⁰ Tilkovszky Loránt, *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941*, 164. p.

²¹ Schechtman, Joseph, *European Population Transfers, 1939–1945*, 430. p.; Eugene Kulischer, *Europe on the Move. War and Population Changes*, New York, 1948, 159. p.

A Délvidékre bevonuló magyar csapatok azt a parancsot kapták, hogy az 1918 után érkezett bevándorlókat és telepeseket ki kell utasítani a visszafoglalt területekről. A terület birtokba vételét végrehajtó 3. hadsereg parancsnoka, Gorondy-Novák Elemér altábornagy április 21-én ideiglenes internálótáborok létesítésére adott parancsot, majd megkezdődött a kitelepítésre kijelölt szerbek összegyűjtése. A kiutasítási rendelet nem vonatkozott a horvát telepésekre, valamint a magyar és német nemzetiségűek házastársaira. A tisztogatási akció során elfogottakat a német katonai közigazgatás alatt álló szerb területekre, illetve Horvátországba toloncolták illegálisan. A kitoloncoltak számáról ellentmondásos adatok állnak rendelkezésre. Magyar forrás szerint 15 ezer szerbet telepítettek ki,²² korabeli német forrás 35 ezer főt említett, de a Milan Nedic által vezetett szerb báb-kormány által felállított Menekültügyi Bizottság 1941 szeptemberében 56 ezerre becsülte a kiutasítottak és menekültek számát.²³ A szerb szakirodalom tág határokat, 25 ezer és 150 ezer közé teszi a magyar hatóságok által elűldözöttek számát.²⁴ Az utóbbi szám forrása nyilvánvalóan a szerbiai német katonai parancsnokság egyik, közvetlenül a bácskai magyar bevonulás után készült jelentése: „...a magyar kormány kb. 150 ezer szerbet, akiket állítólag a jugoszláv kormány telepített a Magyarországnak ítélt Duna–Tisza-közéire, ingóságai nélkül és mindössze háromnapos hideg élelemmel ellátva Ó-Szerbiába szándékozik toloncolni.”²⁵ A kitelepítési tervek azonban nem váltak valóra. A végrehajtás a szerbiai német megszálló hatóságok ellenállásába ütközött. Bár különböző szinten 1942 tavaszáig folytak német–magyar megbeszélések, a német félnek nem állt érdekében a Magyarországról kiutasítottak szerbiai elhelyezése, mivel a hontalanná váló népesség a kibontakozó partizánmozgalom utánpótlását növelte volna. A partizánmozgalom a Délvidéken is nagy gondot jelentett. A magyar fegyveres erők 1942. januári megtorló hadjáratát az újabb szerb szakirodalom gyakran genocídiumként említi.²⁶ A mintegy ezer zsidó és négyezer szerb likvidálása a partizánok és a nem magyar lakosság megfélemlítését célzó akció volt, de nem genocídium, mert a zsidóság szisztematikus elpusztítása 1944-ben kezdődött, a szerbség teljes vagy részleges kiirtásának vagy kitelepítésének gondolata a magyar kormányzat részéről sohasem merült fel.

²² A magyar katonai közigazgatás intézkedéseiről és következményeiről lásd: Gosztonyi Péter, *A magyar honvédség a második világháborúban*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992, 55. p.; C. A. Macartney, *October Fifteenth* II. köt. Edinburgh University Press, 1961, 13. p., valamint Csima János, *Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének a tanulmányozásához (1938–1945)*. Honvédelmi Minisztérium Központi Irattár Kiadása, Budapest, 1961, 59. p. A szerbiai német parancsnokság állásfoglalásáról lásd: *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, i. m. 581. p., 584. p.

²³ A 35 ezres adat a budapesti német követség titkárától, Karl Frahnétól származik. A német, valamint a szerb adat forrására vonatkozóan lásd: A. Sajti Enikő, *Délvidék*, i. m. 43. p.

²⁴ A 25 ezres alsó becslés forrása: Slobodan D. Milosevic, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, 1941–1945*, Beograd, 1981, 276. p. Nagyobb becslésekre vonatkozóan lásd: Aleksandar Kasas, *Madari u Vojvodini 1941–1946*, Filozofski Fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 1996, 39. p.

²⁵ *A Wilhelmstrasse és Magyarország, Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*, szerk: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula, Kossuth Könyvkiadó, 1968, 581. p.

²⁶ Lajčo Klajn, *Genocid i kazna*, Novi Sad, 1991; S. Kurdulija, *Atlas ustaskog genocida nad Srbima 1941–1945*, Istorijiski Institut SANU, Beograd, 1994, karta Br. 6.; Aleksandar Kasas, *Madari u Vojvodini 1941–1946* i. m. 215. p.

Kelet-Közép-Európában a genocídium kifejezés a háború alatt csak a zsidóság sorsára vonatkozatható. Bár a német mintájú „faji” gondolat idegen volt a hagyományos magyar nemzetfelfogástól, a zsidóság tekintetében a magyar törvényhozás a német mintát követte. 1938 után a zsidóság nem számított a magyar nemzet részének. A „faji” politika irracionálisát jelzi azonban, hogy a zsidóságnak a magyar nemzetből való kizárásával, majd megsemmisítésével elsősorban a visszacsatolt területeken élő magyarság gyengült meg létszámban, valamint gazdasági és szellemi erőben is, vagyis éppen azok, akiknek megerősítése a háború alatti magyar kormányok elsődleges célja lett. A mintegy 800 ezer fős magyar zsidóságnak csak mintegy 40 százaléka érte meg a háború végét. De míg a mai országterületen a túlélők aránya 50–60 százalékot tett ki, addig az újból elcsatolt országrészekben a túlélők az 1941-es népességnek csak mintegy 30 százalékát adták.²⁷

A szovjet hadsereg előrenyomulásával az 1938-ban megkezdett etnikai átrendeződés újabb lendületet vett. A győztes hatalmak sorába kerülő kelet-európai országok számára ekkor jött el az idő, hogy nemzeti céljaikat korlátlan érvényre juttassák. A „tisztá nemzetállam” megvalósításának igényét kiegészítette a „kollektív bűnösség”, illetve büntetés elve. Az egymást erősítő két tétel érvényre jutása a második világháborút követő legnagyobb arányú és legdrasztikusabb intézményes megtorláshoz vezetett. A háború utáni büntetőhadjáratok, a ki- és áttelepítések, valamint a Szovjetunióba történő deportálások részletes bemutatása nem tartozik e rövid tanulmány keretébe. Csupán a menekülthullámok és kitelepítések mérlegét kívánom e helyütt megvonnai.

Az előrenyomuló szovjet hadsereg elől Magyarország háború alatti területéről tömegesen menekültek el német nemzetiségűek a visszavonuló német hadsereggel együtt. Menekültek a magyarok is, elsősorban az 1938 és 1941 között visszacsatolt területekről.

1944. augusztus végén Bukarestből különítmények indultak el, hogy a szovjet hadsereg nyomában bosszút álljanak a magyar lakosságon. A Juliú Maniu parasztpárti politikus után „Maniu-gárdáknak” nevezett alakulatok szeptember közepén lepték el Észak-Erdély területét. Tömeggyilkosságokat hajtottak végre többek között Szárazajtán, Csikszeredán és Csíkszentdomonkoson. Bár a Romániai Magyar Demokrata Szövetség számos dokumentumot és visszaemlékezést összegyűjtött a „gárdisták” tevékenységéről, a bosszúhadjárat áldozatainak száma ismeretlen.²⁸ 1944. november 16-án a Sanatescu-kormány feloszlatta a Maniu-gárdákat, de a Fekete-Körös mentén a reguláris román hadsereg folytatta a tisztogatásokat. A megtorlás Jugoszláviában sem maradt el. A Délvidék magyar népességét a szerb partizánalakulatok tizedelték. A délvidéki etnikai tisztogatás magyar áldozatainak számát magyar szerzők művei 20 ezerre teszik. A publicisztikai írásokban is gyakran feltűnő számot legutóbb Kocsis Károly és Hodosi Eszter jugoszláv népszámlálási adatok alapján megerősítették. A szerbiai Aleksandar Kasas 1996-ban megjelent könyvében azonban csak mintegy ötezer főre becsüli a „háborús bűnösök” elleni akció áldozatainak számát. Kasas korabeli jugoszláv adatokra hivatkozik, de konkrét forrásokat nem nevez meg.²⁹

²⁷ A veszteségekről lásd: Tamas Stark, *Hungarian Jews during the Holocaust and after the Second World War, 1939–1949*, East European Monographs, Boulder-Columbia University Press, New York, 2000.

²⁸ *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenés atrocitásokról*, RMDSZ, Kolozsvár, 1995.

²⁹ A témáról magyar szerzők által készített munkák: Matuska Márton, *A megtorlás napjai*, Montázs Könyvkiadó, Budapest, 376.p.; Cseres Tibor, *Vérbosszú Bácskában*, Magvető, Budapest, 1993, 276. p.; Károly Kocsis, Eszter Kocsis-Hodosi, *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*, i. m. 153. p. Szerb részről lásd:

Az Erdélyből, Délvidékről és a Kárpátaljáról érkező menekültáradat 1944 késő őszén érte el csúcspontját, de szórványosan még 1947-ben is jöttek áttelepülők a háború utáni területre.

A KSH és a Népjóléti Minisztérium összesített adatai szerint 1947 nyaráig Kárpátaljáról 13 ezren, Romániából 94 ezren, Jugoszláviából 65 ezren érkeztek.³⁰ Ezek az adatok az 1938 után betelepült, majd visszatérésre kényszerült közalkalmazottak és családtagjaik számát is magukba foglalják. Ezeket az eredményeket közvetve megerősíti a KSH 1949. évi népszámlálási eredménye, mely szerint a szomszéd országokból betelepülők száma „a népesség 1938. március előtti lakóhelye szerint” a következő volt: Kárpátalján 9 552; Románia 102 721; Jugoszlávia 34 514. Ezek az adatok csak a kárpátaljai, erdélyi és a délvidéki őslakos magyarság számát mutatják, és az 1938 után betelepült mintegy 30 ezer „anyás” magyart nem foglalják magukban. A KSH a Jugoszláviából menekült bukovinai székelyeket – mintegy 20 ezer fő – a Romániából érkezőkhöz tette, mivel 1938-ban még szülőföldjükön éltek.

Az etnikailag homogén állam megteremtését egyedül a csehszlovák kormány tűzte ki célul. Eduard Beneš, az emigrációs kormány vezetője már 1941-től azt hirdette, hogy a háború után Csehszlovákia csak a szlávok állama lesz. A szövetségesek azonban „csak” a mintegy három milliányi némettség kitelepítéséhez járultak hozzá. A magyarok kitelepítését egyedül a Szovjetunió támogatta.³¹ A németek és a magyarok elűzésének terve 1945 áprilisától kormányprogram lett. A magyarok és a németek kitoloncolása azonban már a „kassai kormányprogram” meghirdetése előtt megkezdődött. A németek kitelepítését elrendelő 1945. augusztusi potsdami határozat tehát már egy megkezdett megtorlást szentesített. A nyugati szövetségesek azonban Potsdamban nem járultak hozzá a magyarok elűzéséhez. Csehszlovák siker volt azonban a szovjet nyomásra 1946. február 27-én megkötött „lakosságcsere”-egyezmény, mely lehetővé tette, hogy a Felvidékről annyi magyart telepítsenek ki, ahány magyarországi szlovák kíván Szlovákiába átköltözni. Az egyezménnyel azonban nem sikerült a magyarkérdést végleg megoldani, mert keretében „csak” 50 507 magyart tudtak áttelepíteni, míg a Csehszlovákiába átköltözők száma 50 958 fő volt.³² A menekültekkel, elűdözöttekkel és kiutasítottakkal együtt összesen mintegy 120 ezer magyar kényszerült a Felvidék elhagyására.³³ Miután a nyugati hatalmak ellenállása miatt a Magyarországgal kötött békeszerződésbe nem került be a 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítésével kapcsolatos csehszlovák követelés, a felvidéki magyarsá-

dr. Aleksandar Kasas, *Madari u Vojvodini, 1941–1946*, Filozofski Fakultet u Novom Sadu Odsek za Istoriju – Knjiga 38, Novi Sad, 1996, 178. p.

³⁰ KSH Levéltár, Barsy hagyaték, valamint a Népjóléti Minisztérium I/2-es (menekültek, hadifoglyok és deportáltak szociális gondozási) osztályának vonatkozó anyaga.

³¹ A kérdésről lásd: Korom Mihály, *Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig*, *Századok*, 1998/3, 552–581. p.

³² Ezek a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság adatai. Forrás: Kugler József, *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön*, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 2000, 196. p.

³³ Az 1949-es népszámlálás szerint az 1938-as lakóhely alapján 90 668 magyar települt át Csehszlovákiából. A KSH adatai szerint az 1938 után betelepült ún. „anyás” magyarok száma mintegy 20 ezer volt. Miltényi Károly és Thirring Lajos statisztikusok 130 ezerre becsülik a Felvidékről érkezők számát. Lásd: Kovacsics József, *Magyarország történelmi demográfiaja*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 257. p., valamint Miltényi Károly, *Magyarország demográfiaja, Demográfia 1959/2–3*, 403. p.

got az országon belül kezdték el szétszórni. A 88/1945. számú közmunka-rendelet alapján 1946 októbere és 1947 februárja között 393 településről 43 546 magyart szállítottak a cseh országrészbe.³⁴ A felvidéki népesség etnikai összetételének megváltoztatását szolgálta az 1946-ban és 1947-ben folytatott „reszlovakizációs” kampány is, melynek során, 282 ezer magyart minősítettek szlovákká.³⁵ Kocsis Károly – elsősorban népszámlálási adatok alapján – 140 ezer főre teszi az ötvenes, hatvanas években a nemzetiségéhez viszszerült magyarok számát, „... míg 140 ezer túlnyomórészt városokban élő korábbi magyar, illetve leszármazottainak »reszlovakizációja« tartósnak ígérkezett.”³⁶

A magyarországi németek kitelepítésének ügye a felvidéki magyarság kitoloncolásáért folytatott csehszlovák hadjárat mellékhadszínterének számított. A potsdami határozatnak a magyarországi németeket érintő részét a csehszlovák érdekeket is képviselő szovjet küldöttség szorgalmazta, ugyanis a németek házaiba és földjeire a felvidéki magyarokat akarták letelepíteni. A potsdami határozat megosztotta a magyar politikai életet. A kisgazdapárt és a kommunista párt fenntartásainak adott hangot, de a Nemzeti Parasztpárt egyértelműen támogatta, a Szociáldemokrata Párt viszont ellenezte a németek kitelepítésének tervét. Kétségtelen, hogy a több mint 200 ezernyi menekült elhelyezését megkönnyítette volna a németek kitelepítése. A magyar kormány viszont épp a határon túli magyarság érdekében nem tehetette magáévá a kollektív felelősségre vonás elvét, és nem teremthette meg önként a felvidéki magyarság befogadásának feltételeit. A Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-i határozata 500 ezer német kitelepítését irányozta elő, és ezt a kontingenst erőltette a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke, Vorosilov tábornok is. A magyar kormány viszont maximum 310 ezer német kitelepítését tartotta keresztülvihetőnek. A valóságban 1948. június 15-ig mintegy 200 ezer németet telepítettek ki Németországba, háromnegyed részben a nyugati övezetekbe.³⁷ A kitelepítésnek nem a kollektív felelősségre vonás elvének feladása, hanem megszállási övezetek telítettsége szabott korlátot.

A háborúhoz kötődő kényszerű népességmozgások közül – méretét és az áldozatok számát tekintve egyaránt – kiemelkedik a Szovjetunióba történő deportálás. A polgári lakosság elhurcolása két hullámban történt. A tömeges lefogások első hullámára közvetlenül a hadműveletek után került sor. Egy-egy nagyobb település elfoglalása után a szovjetek rendszerint romeltakarítás ürügyén gyűjtötték össze és vitték el az embereket. Az elhurcoltak számáról csak szórványos adatok állnak rendelkezésre. Az elhurcolások második hullámára egy-két hónappal később került sor. Az elhurcolások büntető jellegére utal a szovjet főhadiszállás (Stavka) 1944. december 16-i utasítása, valamint az utasítás végrehajtásának körülményei. Ez az utasítás a német nemzetiségű civil lakosság „mozgósítását” rendelte el Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország, Románia és Bulgária területén.³⁸ A rendelkezésre álló dokumentumokból és a visszaemlékezésekből arra kö-

³⁴ Vadkerty Katalin, *A deportálások. A szlovákiai magyarok csehországi kényszerkőzmunkája 1945–1948 között*, Kalligram, Bratislava-Pozsony, 1996, 42–43. p.

³⁵ Vadkerty Katalin, *A reszlovakizáció*, Kalligram, Bratislava-Pozsony, 1993, 109. p.

³⁶ Kocsis Károly, *Telepítések és az etnikai térszerkezet a Kárpát-medence határvidékein (1944–1950)*, i. m. 130. p.

³⁷ Kocsis Károly, *Telepítések és az etnikai térszerkezet a Kárpát-medence határvidékein, (1940–1950)*. In: Illés Sándor – Tóth Pál Péter, szerk. *Migráció*, Tanulmánygyűjtemény I., KSH Népelektudományi Kutató Intézet, Budapest, 1998, 133. p.

³⁸ Stefan Karner, *Im Archipel GUPVI*, R. Oldenbourg Verlag, Wien, München, 1995, 27. p. A parancs 17 és 45 év közötti férfiakra és a 18 és 30 év közötti nőkre vonatkozik.

vetkeztethetünk, hogy a helyi szovjet parancsnokságoknak meghatározott számú személyt kellett elfogniuk. Így a németek által nem lakott területeken a német nevűeket, majd a magyar nevűeket is elvitték. Az 1944 ősztől 1945 nyaráig elhurcolt civilek száma elérheti, esetleg meg is haladhatja a 200 ezer főt. A szovjet fogságba esett mintegy 600–650 ezer magyar kb. harmada tehát nem volt katona, vagy legalábbis civilként, a harcok után került fogságba. Mivel a legoptimistább becslések szerint is legfeljebb csak 400 ezren tértek vissza a fogolytáborokból, mintegy 200–250 ezren a kényszermunka áldozatai lettek.

Az 1944 ősztől megindult meneküléshullám 1945 tavaszán érte el a csúcspontját. A háború utolsó hónapjaiban már csak Németország felé lehetett menekülni. A fogolyszerző akciókról, valamint az etnikai és politikai tisztogatásokról érkező hírek hatására mintegy ötszázezer–egymillió magyar gondolta úgy, hogy a szovjet hadsereggel való találkozásnál biztonságosabb a menekülsors. A politikai helyzet stabilizálódása után a menekültek nagy része visszatért. Az International Refugee Organization 62 ezer magyar letelepítésében vett részt, de a véglegesen nyugaton maradók száma ennél valamivel magasabb, mivel a Németországban maradók számát a szervezet adatai nem tartalmazzák.³⁹

Az elcsatolt területekről idemenekült magyarok nagy száma számottevően ellensúlyozta a nyugati irányú népmozgás, valamint a háború, a zsidóüldözés és a szovjet fogság következtében elszenvedett veszteségeket. A magas természetes népszaporulat mellett ez a legfőbb oka az 1941-es és az 1949-es népszámlálások végeredményei közti viszonylag csekély különbségnek.

A homogenizációs törekvések a háború utáni évtizedekben is folytatódtak Kelet-Közép-Európában. Bár a hivatalos ideológia a proletár-internacionalizmusról szólt, német-ség és a vészidőszakot túlélő zsidóság fokozatos kivándorlásával és kiárusításával a hagyományosan soknemzetiségű Románia, Csehszlovákia és Lengyelország is minden korábbi időszaknál közelebb került az annyira óhajtott nemzetállam megvalósításához.

³⁹ Louse W. Holborn, *The International Refugee Organization*. The Special Agency of the United Nations, London, New York, Toronto, 1956, 238–239. p.